

בין "גאל ישראל" ל"גואל ישראל"

חתימת ברכת הגאולה מופיעה בתפילות ישראל בשתי נוסחאות. בברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע ובברכת הגאולה של ההגדה הלשון היא גאל ישראל, ובברכת הגאולה של שמונה-עשרה הלשון היא גואל ישראל. חלוקה זו מקיימת במקורות הליטורגיים והיא תואמת את ההבחנה שקבע רבא בתלמוד הבבלי: "קריאת שמע והלל – גאל ישראל, דצלותא – גואל ישראל. מאי טעמא, דרחמי נינהו" (פסחים קיז ע"ב). רבא לא רק חילק את הנוסחאות לשימושים הליטורגיים השונים, אלא גם נימק את השינוי בכך שברכת הגאולה בקריאת שמע ובהגדה מדברת בגאולת מצרים מן העבר, ואילו בתפילת שמונה עשרה הבקשה היא לגאולה שתבוא.¹

הקושי הלשוני בנוסחה גאל ישראל היה גלוי לעיני כל מי שעסק בברכה זו. ראשית, היא סוטה מן הלשון המקובלת בשאר הברכות, כגון "חונן הדעת", "רופא חולי עמו ישראל" או "אוהב את ישראל". שנית, אילו נועדה הסטייה מן הדרך המקובלת להסב את החתימה על הגאולה שהייתה בעבר, צריכה הייתה הלשון להיות "אשר גאל את ישראל" או "שגאל את ישראל".

חוקרי התפילה וחוקרי הלשון נפלגו בפתרון הקושי והיו לשני מחנות. דניאל גולדשמידט סבר שגאל ישראל הוא "שינוי"² בלשון הברכה שבא בעקבות הכרעתו הליטורגית של רבא. הוא הביא כמה ראיות טקסטואליות לנוסחאות גואל ישראל בעיקר בהגדה של פסח ובמשנת פסחים, אך גם בברכת הגאולה של קריאת שמע, נוסחאות שלדעתו נותרו ללא שינוי חרף השפעתה הרבה של קביעת הנוסח על ידי רבא.³ יוסף היינמן ביקר את עמדתו של גולדשמידט והלך בדרך שונה מעט. לדעתו, לא רבא הוא שיצר את ההבחנה בין שתי הנוסחאות, אלא שתיהן לשונות עתיקות

1. ראה פירוש הרשב"ם על אתר. ייתכן כמובן שהטעם הוא תוספת של "סתם התלמוד", אך סביר להניח שטעם זה אכן עומד בבסיס ההבחנה של רבא.

2. או בניסוח אחר "שיבוש". ראה ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך, עמ' 58 הערה 28.

3. שם, עמ' 58–59. דיון נוסף בראיות אלו ראה אצל ש' ספראי וז' ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 38–39, 164–165, 230–231. עדות נוספת לנוסחה גואל ישראל בברכת הגאולה של קריאת שמע ראה בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 196.5b. בברכת הגאולה של קריאת שמע בכ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S K 27.8, נכתב גאל ונוקד כגואל.

שיש להן תפקידים ליטורגיים שונים: זו לגאולה על העבר וזו לגאולה העתידית. הבחנה מקבילה נעשתה במנהג תפילתם של בני ארץ ישראל שאמרו גואל ישראל בשמונה עשרה ו"צור ישראל וגואלו" בקריאת שמע.⁴ דברי רבא היו גושפנקה למציאות קיימת, ולא פחות מכך הם באו להכריע לטובת הלשון גאל ישראל לעומת "צור ישראל וגואלו" בברכת הגאולה של קריאת שמע.⁵ מכל מקום, ביסודו של דבר הן גולדשמידט הן היינמן סברו כי עמדה רעיונית דתית היא שהביאה לסטייה של ברכת גאל ישראל מן הלשון המקובלת בחתימת הברכות.

דרך אחרת נקטו חוקרי הלשון. זאב בן-חיים טען שגאל ישראל אינו שיבוש אלא צורת הבינוני, פֶּעַל, המצויה במסורת השומרונים. בלשון חז"ל הילכו לדעתו שתי צורות הבינוני גָּאֵל וגואל, והחתימות הכפולות הן שריד לכך.⁶ ברק דן הציע לדבוק בקריאת גאל ישראל על פי מסורת הניקוד המקובלת ולראות במילה גאל שם ולא פועל; האל הוא גאל כפי שהוא קנא וסלח.⁷ לשיטת שניהם אין הבדל של משמעות בין גאל ישראל לגואל ישראל, אלא הן שתי צורות לשון מקבילות לאותו העניין – ברכה לאל, שבמהותו הוא גואל ומושיע של ישראל. אף שלא אמרו זאת במפורש, צריך להבין מדבריהם שרבה הציע פירוש חדש לכפילות הלשונית שבין שתי חתימות הברכה, ועל פי פירוש זה אחת הנוסחאות מתאימה רק לקריאת שמע ולהגדה, והאחרת לתפילת שמונה עשרה.

נתונים חדשים העולים מממצאי הגניזה מכריעים בשאלה זו לטובת הפתרון של חוקרי הלשון. בכתבי יד לא מעטים של תפילת שמונה עשרה משמשת לשון גאל ישראל ולא גואל ישראל. מתוך שמונים קטעים של תפילת שמונה עשרה מן הגניזה שמצויה בהם לשון החתימה של ברכת הגאולה, בשלושה-עשר קטעים בא גאל ישראל ללא ניקוד.⁸ האפשרות שבכל הקטעים האלה מדובר בכתוב חסר, ויש לקרוא

4. בהבחנה זו ביקשו לייחד את שני השימושים הליטורגיים, אך הם לא באו להבחין בין הגאולה לשעבר ובין הגאולה לעתיד.

5. 'היינמן', "הגדה של פסח ותולדותיה" לד. גולדשמידט, תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 406–407.

6. ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלך וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 234–235, נדפס שנית: קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשל"ב, עמ' 47–48. תודתי לפרופ' דודיק טלשיר על שהפנה את תשומת ליבי למאמר זה.

7. ב' דן, "גאל ישראל", לשוננו סח (תשס"ו), עמ' 171–172.

8. כ"י ניויורק, בית המדרש לרבנים ENA 2168.28–32; ENA 1314.1–6; כ"י פריז, כ"י ח IV.A.2; כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S AS 106.25; T-S AS 106.252; T-S NS 120.105; T-S NS 150.238; T-S NS 102.97; T-S NS 153.151; T-S NS 154.120; T-S NS 278.41. יש עוד ארבעה כתבי יד מנוקדים שבהם מנוקדת גם המילה גאל כגואל: כ"י ניויורק, בית המדרש לרבנים ENA 2173.3–6; כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה T-S NS 122.110; T-S NS 150.37; T-S NS 271.36.

גואל, אינה סבירה, שכן בדרך כלל כתבו הסופרים בסיפורים האלה (ובסיפורים מן הגניזה בכלל) בכתב מלא ורק לעתים רחוקות נקטו כתיב חסר. עדות משמעותית במיוחד לכך עולה משלושה כתבי יד שקודם לחתימה גאל ישראל באה בהם הלשון "כי (אל) גואל" וכו'.⁹

נמצאנו למדים שבמנהג בבל הקדום התקיימה בברכת הגאולה של תפילת שמונה עשרה גם הנוסחה גאל ישראל, ואי-אפשר לקרוא בה את המילה גאל בבניין קל עבר. מסתבר אפוא שהצדק עם חוקרי הלשון, ובשלב כלשהו בתולדות התפילה לא היה הבדל של משמעות בין גאל ישראל לבין גואל ישראל, והלשונות שימשו בערבוביה בין הברכות השונות. פרשנותו החדשה של רבא (או אולי של קודמים לו) להבדל שבין גאל ישראל לגואל ישראל אמנם השפיעה על פיצול לשון החתימות של ברכות הגאולה, אולם בתקופת הגאונים והגניזה טרם השכיחה קביעתו את מציאותה המעורבת של חתימת הברכה. עם זאת, אינני מכריע בשאלה אם הצורה גאל היא גלגול של גָּאֵל, כדעת זאב בן-חיים, או שמדובר בנסמך של שם העצם גָּאָל כדעת ברק דן.

ועוד שני קטעים עם ניקוד חלקי שגם בהם המילה גאל מנוקדת כגואל (כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 5557 Z 15-16; כ"י ניר-יורק, בית המדרש לרבנים 2017.8-9-ENA).
 9. כ"י ניר-יורק, בית המדרש לרבנים 1314.1-6-ENA; כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 3160.8; T-S NS 154.120. אפשר להוסיף עליהם עוד שני קטעים (כ"י ניר-יורק, בית המדרש לרבנים 2017.8-9-ENA; 2173.3-6-ENA) שבהם המילה גאל בחתימה הברכה מנוקדת ונקראת גואל, אולם לפניו בא "כי גואל וחזק אתה". העובדה שבחתימה נכתב גאל בכתב חסר עשויה ללמד גם היא על מסורת קריאה קדומה ששונתה בשלב מאוחר יותר על ידי ניקוד המילה.